

УДК 37.0(477.54)

DOI:10.34142/nc.2025.2.109

Харківський колегіум: центр освіти Слобожанщини

Юрій Бойчук,
Наталія Борисенко,
Ірина Небитова

Світа у XVIII столітті відігравала ключову роль у формуванні інтелектуального потенціалу Слобожанщини. Колегіуми стали осередками не лише богословської, а й гуманітарної та природничої освіти. Саме в їхніх стінах відбувався розвиток філософської думки, поезії та риторики, а викладачі й випускники цих закладів формували культурне й наукове середовище свого часу. Особливу увагу слід приділити Харківському колегіуму — давньому навчальному закладу у місті Харкові, який існував упродовж 1722–1817 років.

Ця публікація підготовлена на основі архівних і довідкових матеріалів [7; 8] щодо заснування та діяльності Харківського колегіуму (1722–1817 рр.). Методологія цієї розвідки сформована на основі висновків публікацій О. Будзея [1], Л. Горенко [2], Ф. Лубяновського [3] та Л. Посохової [4 — 6].

Мета статті: проаналізувати історію становлення та діяльність Харківського колегіуму як освітнього центру Слобідської України у період з 1722 по 1817 роки;

визначити роль Г. С. Сковороди в діяльності цього освітнього закладу.

Історія Харківського колегіуму розпочалася у Білгороді, де у 1722 році єпископ Білгородський та Обоянський Єпіфаній Тихорський заснував слов'яно-греко-латинську школу. Згідно з Духовним регламентом 1721 року подібні школи для хлопчиків почали повсюдно відкриватися при архієрейських будинках. Передбачалося, що школи дозволять очистити духовенство від людей, які прийшли до церкви з корисливих міркувань. Адже претенденти в учні проходили іспит, що був покликаний перевірити не лише розумові здібності дитини, а й її духовні якості [8].

У 1726 році білгородський єпископ Єпіфаній (Тихорський) на прохання фельдмаршала князя Михайла Михайловича Голіцина та з найвищого дозволу Катерини I перевів слов'яно-греко-латинську духовну школу, що була при Миколаївському Білгородському монастирі, до Харкова. Хоча на той момент Слобідська Україна входила до сфери впливу Біл-

городського єпископа, Харків виступав цілком рядовим містом із скромними розмірами та адміністративним становищем.

Для школи білгородський єпископ купив у центрі міста будинок полковника Шидловського. У 1729 році до школи, що стояла біля шкільного корпусу, приєднали Свято-Покровську церкву. Комплекс церковних і духовних навчальних закладів, що утворився, отримав назву Свято-Покровського училищного монастиря (сьогодні — Свято-Покровський чоловічий монастир), настоятель якого одночасно виступав і ректором Харківського колегіуму.

Завдяки щедрим пожертвам князя Голіцина та єпископа Єпіфанія, а також жителів Харкова, впродовж 1726–1736 років у власності Харківського колегіуму опинилися понад 30 дворових місць з різними спорудами, сади, городи, левади, заїжджі двори та інші заклади. Навчальний заклад отримував значну фінансову допомогу від сім'ї Голіциних. Після смерті єпископа Єпіфанія більша частина території перейшла до Покровського монастиря. Частково володіння продали, щоб облаштувати навчальні та житлові корпуси. Нерідко колегіум відчував брак фінансування, наслідком якого стала скромна платня викладачів і невелика кількість учнів, які навчалися на безоплатній основі. Так, у середині XVIII століття загальна кількість вихованців сягала 400 осіб, серед яких лише 50–80 учнів були казеннокоштовними [4].

Г тановленню Харківського колегіуму сприяла широка благодійна підтримка різних верств населення Слобідської України. Зокрема, бібліотека колегіуму отримала книжкове зібрання Стефана Яворського, перевезене з Ніжинського Благовіщенського монастиря. До колегіуму приймали дітей усіх соціальних станів — козацтва, духовенства, городян. Наявність великого господарства давала можливість навчати та утримувати значну кількість учнів (у середині XVIII століття — 400, на початку XIX століття — понад 800).

У Харківському колегіумі викладали поетику, риторичку, філософію, богослов'я, грецьку, латинську та російську мови. У 1765 році було відкрито додаткові класи з навчання французької та німецької мов, музики, математики, геометрії, малювання, інженерної справи, артилерії, геодезії, малювання та будівництва. У 1795 році у програму було введено фізику і природознавство, а на початку XIX — сільське господарство та медицину [6].

сь як згадував своє навчання в колегіумі подільський губернатор Федір Петрович Луб'яновський: «Харківський колегіум містився у великій кам'яній будівлі з трубою: так називався довгий і широкий коридор на другому поверсі, по обидва боки якого величезні аудиторії без печей були не чим іншим, як сараями, де взимку від холоду не лише руки і ноги, а й думки замерзали. На підтримку будівель, утримання до 150 студентів у бурсі і на платню всім вчителям від інфіми до богослов'я — 60 рублів був вищим окладом; колегіум отримував трохи більше — 1500 рублів на рік. Проте, ані холод, ані голод не охолоджували жаги до навчання; крім того, звикали ми до злиднів, і привчалися задовольнятися малим, в якому б стані не перебували» [1].

У училищі навчалися нащадки кращих старшинських, а потім шляхетських родів Слобожанщини. Саме на базі колегіуму було створено університет та чоловічу гімназію.

Якби сучасні харків'яни відвідали урок в одному з класів Харківського колегіуму, мабуть найбільше їх здивувала б картина, де за сусідніми столами ази наук осягав 12-річний хлопчик і 20-річний молодий чоловік. Віковий діапазон учнів сильно коливався. Так, у граматичних класах навчалися юнаки віком від 10 до 20 років, у класах поетики та риторички — від 12 до 22 років. Вік вихованців вищих класів коливався у діапазоні 18–28 років.

Наприкінці XVIII — початку XIX століття більшість дворянських сімей свідомо обирали колегіум місцем навчання своїх синів. Серед учнів зустрічалися

представники духовенства, дворянства, козацтва, міщанства. Нерідко діти різночинців завершували свою освіту класом філософії, не вступаючи до класу богослов'я. Після цього вони могли продовжити навчання в народних училищах та Харківському університеті, вступали на державну службу або працювали домашніми вчителями [2].

Глід зазначити, що випускники Харківського колегіуму протягом усього XVIII століття могли обіймати як духовні посади, так і світські. Це вигідно відрізняло колегіум з-поміж подібних навчальних закладів того часу. Нерідко траплялися випадки, коли випускників колегіуму відправляли вчитись до Європи, переважно, до університетів Німеччини. Подібні стипендіати після закінчення навчання поверталися в стіни рідної Альма-матер в якості викладачів [6].

З 1740 року на деякий час за установою закріпилася назва «академія». У 1768 році при ньому почали діяти додаткові класи, освітня програма яких була спрямована на світські потреби. У цих класах викладали німецьку та французьку мови, математику, інженерну справу, живопис, музику, архітектуру тощо. На початку XIX століття з відкриттям Харківського університету (1805) учні колегіуму слухали природничі (ботаніку та фізику) та медичні університетські курси.

Зі створенням Харківського університету, першими слухачами якого були учні Харківського колегіуму, установа почала втрачати своє значення. У 1817 році комісія духовних училищ при Священному синоді перетворила колегіум на семінарію третього класу. З поваги до пам'яті благодійників колегіуму князів Голіциних за училищем було збережено колишню назву, втрачену в 1841 році. Глибинна причина, що лежала в основі цього перетворення, пояснювалася неможливістю та відсутністю необхідності нести тягар головного центру освіти Слобідської України, що неминуче перетворювало колегіум на спеціальну школу духовного стану [8].

За час діяльності Харківського колегіуму на посаді ректора змінилося 16 архімандритів та протоієреїв [7]:

- Архімандрит Платон (Малиновський) (1722–1726).
- Архімандрит Митрофан (Слотвинський) (1726–1730).
- Архімандрит Варлаам (Тищинський) (1730–1740).
- Архімандрит Опанас (Топольський) (1740–березень 1744).
- Архімандрит Гедеон (Антонський) (30 квітня 1744–1751).
- Архімандрит Рафаїл (Мокренський) (1751–1758).
- Архімандрит Костянтин (Бродський) (1758–1763).
- Архімандрит Іов (Базилевич) (1763–1770).
- Архімандрит Лаврентій (Кордет) (1770–1775).
- Архімандрит Варлаам (Миславський) (1777–1779)
- Архімандрит Василь (Базилевич) (до 1800).
- Архімандрит Досифей (1800).
- Протоієрей Андрій Семенович Прокопович (1801–1825).
- Архімандрит Тимофій (Кетлеров) (1825–1827).
- Архімандрит Опанас (Соколов) (1827–1830).
- Архімандрит Іоанн (Оболенський) (1830–1842).

Окремо варто звернути увагу на діяльність Григорія Сковороди — видатного українського філософа, педагога й просвітника, який працював у Харківському колегіуму, поширюючи свої новаторські ідеї. Тоді, за словами Ф. Луб'яновського, це був «...старий чоловік вище середнього зросту, у сірому фланелевому кожусі, в українській баранячій шапці, з палицею в руці, справжнім малоросійським наріччям, він видався мені втомленим і задумливим» [3].

Незважаючи на талант вченого та його добрі стосунки з вихованцями, Сковороді доводилося тричі покидати стіни колегіуму. Вперше до Харківського колегіуму Григорій Сковорода потрапив у 1759 році.

Тут, на запрошення єпископа Білгородського та Обоянського Іоасафа (Горленко) філософ почав читати лекції з поетики. Але, відмовившись від пропозиції єпископа прийняти чернечий постриг, вже після першого навчального року Сковорода змушений був залишити навчальний заклад. Через два роки після знайомства в Білгороді з вихованцем колегіуму Михайлом Ковалинським Григорій Сковорода знову повертається до педагогічної діяльності [7].

Упродовж 1762–1764 років філософ читав у Харківському колегіумі курс грецької мови. У цей час на Білгородську кафедру приходить новий єпископ і через його інтриги Григорій Сковорода вдруге залишає наше місто.

У 1768 році Григорій Сковорода почав викладати катехізис у формально незалежних від духовенства додаткових класах Харківського колегіуму. Дружба філософа з харківським губернатором Євдокимом Щербініним також сприяла його поверненню до Харкова. Але буквально через рік, завдяки старанням єпископа Білгородського і Обоянського Самуїла, Григорій Сковорода був звільнений, після чого більше не повернувся до викладання [5].

Першими викладачами Харківського колегіуму були студенти Києво-Могилянської академії, тому не дивно, що власне навчальний процес будувався за зразком цього закладу. Так, учні послідовно навчалися в граматичних класах, де вивчали латину, арифметику, музичний спів, катехізис (основні положення віровчення); у класах поезії та риторики, де продовжували вивчати латину; відвідували уроки російської, німецької, французької мов, математики, історії, географії. На цьому етапі значна увага також приділялася морально-етичному вихованню. Наступним етапом був філософський клас, де студенти ознайомлювалися з існуючими філософськими вченнями та концепціями. Навчання в Харківському колегіумі завершувалося в духовному класі [2].

У різні роки у Харківському колегіумі викладало безліч талановитих вчених,

філософів, богословів. Музику вихованцям колегіуму викладали відомий український композитор, диригент, скрипаль Артем Ведель та музикант Максим Концевич, малювання — маляр-портретист Іван Саблучок, художники Василь Неминучий та Лаврентій Каліновський, лекції з архітектури читав перший професійний харківський архітектор Петро Ярославський [8].

Значна увага приділялася вивченню латини, російської та іноземних мов. Так, викладачів французької та німецької мови запрошували з Європи. Для практики розмовної грецької мови вихованці Харківського колегіуму їздили до Ніжина, де існувала велика грецька громада. У 1768 році при Харківському колегіумі відкрили додаткові класи для дворянських дітей. Їх також могли відвідувати вихованці колегіуму. У програмі класів — німецька, французька, італійська мови, арифметика, геометрія, живопис, малювання, музика, архітектура, історія та географія.

У XIX столітті учні колегіуму відвідували також лекції з ботаніки, медицини та фізики у Харківському університеті. Розпорядок дня, час іспитів та канікул, організація дозвілля залежали від православного календаря та релігійних свят. Крім надання вихованцям ґрунтовної гуманітарно-філософської освіти, викладачі Харківського колегіуму також займалися релігійно-моральним вихованням. Однією з цілей навчально-виховного процесу виступало формування в учнів благочестя.

Слід зазначити, що подібні принципи навчання широко застосовувалися також у єзуїтських колегіумах, де склалася ціла система заохочень та покарань вихованців, що з успіхом застосовувалася й у Харківському колегіумі. Серед тілесних покарань стосовно учнів застосовували різки, палиці, удари лінійкою по руках, поклони, стояння на колінах, іноді на гречці. Згодом деякі з них перестали бути покаранням за провини, а перетворилися на своєрідний ритуал. Наприклад, через подібний ритуал проходили тільки ті вихованці, які щойно

вступили до закладу. Також існувала традиція щосуботи сікти усіх без винятку учнів Харківського колегіуму. Для старанних вихованців це була лише формальність — різки опускалися на їхні спина, не торкаючись. А ось втікачі отримували покарання різками сповна. Вид і ступінь покарань частково залежали і від соціального статусу вихованця. Так, дітей із дворянських сімей намагалися наставити на шлях істинний, насамперед, бесідами та вмовляннями, залишаючи різки та палиці для крайнього випадку [4].

Глід зазначити, що випадки побиття учнів завжди уважно розглядало колегіумне керівництво. Тому самі вчителі намагалися звести тілесні покарання до мінімуму. Викладачів могли звільнити не лише за зловживання різками, а й загалом за погане ставлення до учнів. Окрім того, викладачі заохочували змагання між учнями одного класу. Так, вчитель регулярно складав рейтинг вихованців, при цьому кожен міг покращити свої позиції у ньому. Для цього під виконаною вправою потрібно було написати ім'я того, чие місце у рейтингу хотів зайняти вихованець. У випадку, коли претендент справлявся із завданням краще за суперника, вчитель вносив відповідні правки до загального рейтингу. З відкриттям у місті університету роль колегіуму як освітнього та просвітницького центру суттєво знизилася [2].

У 1817 році Харківський колегіум було перетворено на трикласну семінарію, де могли навчатися лише духовні особи. До 1841 року навчальний заклад продовжував називатися Духовним училищем. Духовні, повітові та парафіяльні школи, які раніше фактично складали колегіум, тепер виділялися в окремі навчальні заклади. При цьому до колегії приймали лише тих, хто закінчив шестирічний курс у повітових і парафіяльних школах. Навчання в духовному училищі здійснювалося на трьох відділеннях: риторики, філософії та теології. Програма для кожної кафедри була розрахована на два роки. Цікаво, що учні кожного класу були поділені на три категорії за рівнем успішності. Студентами могли

називатися лише ті, хто закінчив курс у першому розряді, тобто найкращі учні. Усі інші носили імена вихованців. Крім того, найстаранніші учні отримували ще й срібні медалі по закінченню курсу [6].

У 1817 році Харківський колегіум було перетворено на семінарію третього розряду для навчання осіб духовного звання. У 1840 році колегіум було перейменовано на Харківську духовну семінарію з шестирічним терміном навчання. У 1841 році у навчальну програму були введені нові предмети: у вищому відділенні — канонічне право, сільське господарство, медицина та іконопис; у середньому відділенні — природознавство, сільське господарство та іконопис; у нижчому відділенні — катехізис, пояснення богослужбових книг та церковного статуту, геодезія, пасхалія та іконописання.

Організацією училищ, пошуком засобів для влаштування нових корпусів у 1817–1820-ті роки активно займалися Слобідсько-Українські єпископи, зокрема преосвященний Аполлон та преосвященний Павло (Суботовський) [7].

У 1836 році єпископ Мелетій направив до Священного Синоду прохання про будівництво нової будівлі для колегіуму. У 1844 році були виділені гроші, і почалося будівництво на ділянці десяти десятин на Холодній горі. При семінарії було збудовано та освячено церкву в ім'я апостола та євангеліста Іоанна Богослова, були облаштовані ботанічний сад та город. У 1851 році семінарія з монастиря переїхала до нової будівлі, освяченої єпископом Харківським та Охтирським Філаретом (Гумілевським). Тоді в семінарії навчалися 293 учні, а у 1907 році в ній навчалася вже 338 осіб. Вулиця, де знаходився навчальний заклад, називалася Семінарською [8].

Нове перетворення чекало навчальний заклад із прийняттям Статуту 1868 року. Згідно з новим статутом три відділення харківської Духовної Семінарії розділили на 6 класів, навчання в яких тривало один рік замість двох.

У січні 1918 року після виходу «Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» семінарію було закрито, і саме тоді припинилася історія одного із найстаріших навчальних закладів міста, Харківського колегіуму [2].

У будівлі Харківської духовної семінарії в 1919 році розміщувався 885-й заразний госпіталь Південно-Західного фронту на 840 ліжок, а з травня 1920 по серпень 1938 року знаходилася школа червоних старшин. А згодом там, на вулиці Володарського, 46, розміщувався Харківський інститут льотчиків Військово-повітряних сил Украї-

ни. Після його закриття з 2008 року колишню будівлю семінарії займає Харківський апеляційний адміністративний суд.

Отже, Харківський колегіум відіграв важливу роль у розвитку української освіти XVIII століття. Він забезпечував підготовку освічених людей для духовної та світської сфери.

Григорій Сковорода, працюючи у цьому навчальному закладі, став новатором української філософії, заклавши основи концепції самопізнання та внутрішньої свободи, які залишаються актуальними й сьогодні.

Література

1. Будзей О. Бульварний губернатор // Подолянин. № 52 (1271). 26 грудня 2014. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/7860/>

2. Горенко Л. Харківський колегіум як осередок духовної культури України (1722–1805) // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2009. Вип. XXII. С. 87–97.

3. Луб'яновський Ф. Сковорода, український філософ [уринок з мемуарів «Воспоминания: 1777–1834 pp.»] // Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах [упоряд. В. Г. Штих]. Харків, 2002. С. 71–72.

4. Посохова Л. «Академічна повсякденність» викладачів та учнів право-

славних колегіумів України XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. 2012. С. 141–187.

5. Посохова Л. Праця Григорія Сковорода в Харківському колегіумі. URL: <https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/vykladazka-pracja-skovorodi-v-harkivskomu-kolegiumi.pdf>.

6. Посохова Л. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). Харків : Бізнес Інформ, 1999. 168 с.

7. Ректори Харківського колегіуму. URL: <https://uk.wikipedia.org>.

8. Харківський колегіум // Універсальний словник-енциклопедія. 4-те вид. Київ : Тека, 2006. URL: <http://slovopectia.org.ua/29/53413/23281.html>

12.05.2025

Відомості про авторів:

Бойчук Юрій Дмитрович — доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, ректор; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; email: rector@hnpu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8583-5856>

Борисенко Наталія Олексіївна — кандидат педагогічних наук, доцент, проректор з навчально-виховної роботи; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; email: prorector_borysenko@hnpu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0532-3867>

Небитова Ірина Андріївна — доктор філософії, доцент, доцент кафедри початкової і професійної освіти; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди; Харків, Україна; email: iryna.nebytova@hnpu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3593-9803>